

**تحلیلی بر توزیع تسهیلات بانکی در استان اصفهان
۱۳۷۲ - ۱۳۶۳ و طرحهای پیشنهادی
جناب آقای دکتر صادق بختیاری و
جناب آقای دکتر هوشنگ شجری
اعضاء هیأت علمی دانشکده اقتصاد دانشگاه اصفهان**

بسمه تعالی

مقدمه

بانکداری یکی از بااهمیت ترین بخش های اقتصادی است، که علاوه بر تسهیل امور پرداخت ها و دریافت ها و مبادلات و معاملات، کفایت به نقش آن به عنوان سازمانی که از سپرده های خرد مردم، سرمایه های کلان در اختیار بخش های مختلف اقتصادی قرار می دهد اشاره کنیم. به عبارت دیگر بانکها با جذب وجوه و سپرده های مردم قدرت مالی کم نظیری به دست آورده و می توانند آنها در اختیار واحدهای مختلف اقتصادی قرار دهند. این عمل را بانکها در ایران با اعطای تسهیلات از طریق مشارکت، مضاربه، فروش اقساطی و... انجام داده و ضمن جلوگیری از بلااستفاده ماندن پول، چرخهای اقتصادی کشور را به حرکت درآورده و یا حرکت آنها را تسهیل می نمایند. بدین ترتیب، بخش های مختلف اقتصادی از بخش بانکداری برخوردار شده و حجم عملیات و فعالیت های اقتصادی و تولیدی خود را گسترش می دهند.

منظور از بیان مطلب بالا این نیست که نقش بانک همیشه و در هر شرایطی قابل قبول و مثبت می باشد مثلاً ممکنست بانکها عملاً وجوه و پس اندازهای محدود مردم را از مراکز کم جمعیت و کم

توسعه یافته به مراکز توسعه یافته انتقال دهند و به این ترتیب دور تسلسل عقب ماندگی مناطق یاد شده را تشدید نمایند. این کار از آنرو امکان پذیر است که معمولاً مراکز عقب مانده توانایی جذب تسهیلات بانکی را نداشته و یا قادر به پرداخت هزینه های آن نیستند.

یکی دیگر از مسائل بسیار بااهمیت در زمینه اعتبارات بانکی نحوه توزیع و یا به عبارت دیگر نحوه تخصیص آن بین بخش ها و مناطق مختلف کشور می باشد زیرا که توزیع نامناسب تسهیلات بانکی در رشته های مختلف می تواند به تورم در بعضی از رشته ها و رکود در برخی دیگر از بخش ها منجر گردد و توزیع نامتناسب بین مناطق نیز می تواند محرومیت مناطق عقب مانده را تشدید نموده و توسعه مناطق برخوردار از تسهیلات را سریعتر نماید. از این نظر دو نوع سیستم توزیع اعتبارات قابل تصور است:

الف - توزیع اعتبارات بر اساس مکانیسم عرضه و تقاضا

در این حالت سیستم بانکی بر اساس سپرده های دریافتی و یا اعتبارات بانک مرکزی منابع مالی خود را تجهیز نموده و برحسب شکل گیری تقاضا در اختیار متقاضیان قرار می دهد. متقاضیان اشخاص حقیقی و یا حقوقی می باشند که اولاً به سیستم بانکی دسترسی داشته، ثانیاً مورد اعتماد سیستم بانکی بوده و بتوانند وثیقه و یا تضمین های لازم را فراهم نمایند و ثالثاً قادر به پرداخت هزینه های مربوطه نیز باشند. به همین دلیل توزیع نامتناسب تسهیلات بین بخش های مختلف کاملاً متصور است.

ب - توزیع ارشادی اعتبارات

از طریق این سیاست، با در نظر گرفتن ناهماهنگی های موجود بین بخش ها و عدم توانایی برخی از بخش ها از دسترسی به تسهیلات، بعضی بخش ها مورد حمایت قرار گرفته سعی می شود تا با استفاده از ابزارهای مختلف، کاستی مکانیسم بازار برطرف گردد.

نظام بانکی ایران به گونه ای طراحی شده که توزیع اعتبارات نمی تواند به مکانیسم عرضه و تقاضا واگذار گردد. بخصوص در شرایطی که مهمترین هدف دولت اسلامی تامین عدالت اجتماعی بوده و از جمله وظایف مشروحه دولت در قانون اساسی رفع تبعیضات ناروا، ایجاد امکانات عادلانه برای همه، پی ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه و تامین شرایط و امکانات کار برای همه ذکر شده و قانون عملیات بانکی بدون ربا نیز بر چنین اصولی مبتنی می باشد.

با توجه به مطالب فوق، توزیع اعتبارات بانکی علی القاعده می باید تحت کنترل و هدایت دولت و به شکل ارشادی باشد بخصوص که بر اساس قانون عملیات بانکی بدون ربا اعطای تسهیلات و

اعتبارات منحصرأ بایستی بر مبنای عقود و قراردادهای خاص و بر مبنای ضوابط ویژه‌ای صورت گیرد. به این ترتیب نمی‌توان هدایت چنین سیستم بانکی را به مکانیسم عرضه و تقاضا واگذار نمود. البته باید اذعان داشت که بانک مرکزی ایران نیز خود نوعی سیاست ارشادی اعتبارات را دنبال کرده و می‌کند ولی سیاست فوق در عین لازم بودن کافی نبوده و بررسی آماری توزیع اعتبارات در سطح استان اصفهان نشان می‌دهد که در توزیع اعتبارات، سیاست و برنامه خاصی مورد نظر نبوده و یا اجرا نشده است.

توزیع تسهیلات بانکی در استان اصفهان

بررسی توزیع تسهیلات بانکی در استان اصفهان در ارتباط با سه بخش عمده منطقه یعنی کشاورزی، صنعت و مسکن صورت گرفته است چراکه این سه بخش در استان اصفهان به دلایل خاص خود از اولویت بسیار بالایی برخوردار می‌باشد.

۱ - توزیع اعتبارات بین بخش‌های مختلف اقتصادی در سطح استان اصفهان

سال	کشاورزی	صنعت	ساختمان	سایر	جمع
۱۳۶۱	۱۱/۱۹	۴/۹۷	۲۱/۸۰	۶۲/۰۴	۱۰۰
۱۳۶۲	۱۰/۱	۱۵/۸	۹/۰۹	۶۵/۱۱	۱۰۰
۱۳۶۳	۶/۵۶	۱۲/۹۳	۵/۵۷	۷۴/۹۴	۱۰۰
۱۳۶۴	۹/۶۷	۱۶/۳۳	۱۲/۱۱	۶۱/۸۹	۱۰۰
۱۳۶۵	۱۷/۴۴	۲۰/۵۲	۱۹/۲۹	۴۲/۷۵	۱۰۰
۱۳۶۶	۱۶/۹۹	۲۲/۱۷	۳۰/۳۸	۳۰/۴۷	۱۰۰
۱۳۶۷	۲۰/۶۰	۲۵/۳۴	۲۹/۲۳	۲۴/۸۳	۱۰۰
۱۳۶۸	۱۸/۷۵	۲۸/۳۴	۲۶/۴۳	۲۶/۴۸	۱۰۰
۱۳۶۹	۱۶/۲۱	۳۸/۵۴	۲۱/۴۵	۲۳/۸۰	۱۰۰
۱۳۷۰	۱۲/۷۱	۴۳/۰۳	۲۰/۱۲	۲۴/۱۴	۱۰۰
۱۳۷۱	۱۲/۶۲	۴۳/۸۶	۱۹/۵۹	۲۳/۹۳	۱۰۰
۱۳۷۲	۱۳/۷۸	۴۵/۰۵	۱۹/۳۳	۲۱/۸۴	۱۰۰

بخش کشاورزی متجاوز از بیست درصد جمعیت شاغل استان را به خود اختصاص داده است. اگر این بخش گسترش نیابد و یا محدود شود بخش‌های دیگر بخصوص بخش صنعت و خدمات باید

قابلیت جذب نیروی انسانی بیشتری را داشته باشند و از آنجاکه ایجاد مشغل در بخش صنعت پرهزینه و در بخش خدمات عموماً کم‌فایده است اهمیت این بخش بیشتر روشن می‌شود.

علاوه بر آن باید امکانات بالقوه این بخش را در استان اصفهان مورد توجه قرار داد. بالاخص جریان رودخانه زاینده رود و مساعد بودن شرایط اقلیمی برای تولید محصولات بااهمیتی چون گندم و برنج و دانه‌های روغنی توجه بیشتر به بخش کشاورزی استان و استفاده از تسهیلات بانکی در جهت توسعه و رشد این بخش را به وضوح نمایان می‌سازد.

بخش صنعت نیز از آن نظر که استان اصفهان از طرفی محور ایجاد صنایع سنگین قرار گرفته و از طرف دیگر پایگاه‌های سنتی در زمینه سایر صنایع (سبک و دستی) از سالیان پیش واجد اهمیت زیاد بوده، از هر نظر آماده فعالیت‌های صنعتی است از اینرو نیاز و تقاضاهای فراوان برای استفاده از تسهیلات سیستم بانکی در بخش صنعت استان اصفهان وجود دارد.

بخش مسکن نیز به دلیل رشد جمعیت و مهاجرت‌های داخلی استان و مهاجرت‌هایی که از دیگر استانها به دلیل وضعیت خاص این استان صورت می‌گیرد و بالاخره مجاورت استانهایی که مستقیماً درگیر جنگ تحمیلی بوده‌اند عده زیادی را به خود جذب نموده است و مساله مسکن را تبدیل به یکی از معضلات جامعه نموده است. رونق بخش مسکن به دلیل پیوستگی‌های بسیار زیادی که این بخش با سایر بخش‌های اقتصادی دارد می‌تواند بقیه بخش‌ها را نیز به دنبال خود کشانده، و نهایتاً به عنوان یک بخش پیشرو توسعه اقتصادی منطقه را تسریع نماید.

حال با در نظر گرفتن اهمیت نسبی این سه بخش در اقتصاد منطقه به بررسی آماری^۱ توزیع اعتبارات پس از تصویب قانون جدید عملیات بانکی بدون ربا می‌پردازیم.

الف - بخش کشاورزی

بر اساس جدول ۱ در سال ۶۱ یعنی سال قبل از تصویب قانون جدید سهم بخش کشاورزی از کل تسهیلات بانکی در حدود ۱۱٪ بوده که در سال ۱۳۶۳ (اولین سال اجرای قانون جدید) به کمتر از ۷ درصد تقلیل یافته است. در سالهای ۶۶ و ۶۷ سهم این بخش افزایش یافته است، بطوریکه حداکثر اعتبار اعطایی در طول این دوره یعنی ۲۱٪ اعتبارات در سال ۱۳۶۷ به بخش کشاورزی داده شده است. که پس از این سال مجدداً روند نزولی اعطای تسهیلات به بخش کشاورزی آغاز شده و تا سال

۱- ماخذ آماری این گزارش عموماً اطلاعات مندرج در آمارنامه‌های استان اصفهان است. در موارد استثنائی که در یک سال خاص برای بانکی آمار تسهیلات اعطایی گزارش نشده است در آن سال و برای آن بانک خاص، معادل سال قبل و در نظر گرفتن رشدی معادل ۱۰٪ منظور شده است. ماخذ اطلاعات مندرج در جداول ۲ و ۳ در ارتباط با کل مملکت، اداره بررسیهای اقتصادی بانک مرکزی می‌باشد.

۱۳۷۱ ادامه می‌یابد. ارقام مربوط به سال ۱۳۷۲ با وجودیکه حاکی از اندکی بهبودی در سهم این بخش می‌باشد ولی کمتر از ۱۴ کل اعتبارات را تشکیل می‌دهد.

۲ - توزیع اعتبارات بانکها بین بخش‌های عمده اقتصادی

در سطح مملکت و استان اصفهان درصد

سال	کشاورزی		صنعت		ساختمان		بقیه (بازرگانی، خدمات، متفرقه و سایر)
	مملکت	اصفهان	مملکت	اصفهان	مملکت	اصفهان	
۱۳۶۸	۱۷	۱۹	۲۱	۲۸	۳۳	۲۶	۲۷
۱۳۶۹	۱۶	۱۶	۲۳	۳۹	۳۱	۲۱	۲۴
۱۳۷۰	۱۶	۱۳	۲۷	۴۳	۳۰	۲۰	۲۴
۱۳۷۱	۱۶	۱۲	۳۰	۴۴	۲۹	۲۰	۲۴
۱۳۷۲	۱۵	۱۴	۳۰	۴۵	۲۹	۱۹	۲۲

۳ اعتبارات اعطایی به بخش کشاورزی و مسکن از کل اعتبارات اعطایی

به وسیله بانکهای تخصصی و تجاری درصد

سال	کشاورزی				ساختمان			
	مملکت		استان اصفهان		مملکت		استان اصفهان	
	تجاری	تخصصی	تجاری	تخصصی	تجاری	تخصصی	تجاری	تخصصی
۱۳۶۸	۸	۹	۷	۱۲	۱۱	۲۲	۳	۲۴
۱۳۶۹	۸	۸	۶	۱۰	۱۱	۲۰	۳	۱۸
۱۳۷۰	۸	۸	۶	۷	۱۰	۲۰	۳	۱۷
۱۳۷۱	۹	۷	۶	۶	۸	۲۱	۲	۱۸
۱۳۷۲	۹	۶	۷	۷	۸	۲۱	۳	۱۶

با ملاحظه ارقام جداول شماره ۲ و ۳ که تسهیلات اعطایی بر استان و کل مملکت و به تفکیک بانکهای تخصصی و تجاری تهیه شده است (به دلیل در اختیار نبودن اطلاعات صرفاً برای سالهای ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۲) ملاحظه می‌کنیم که اولاً در استان اصفهان سهم کشاورزی عموماً کمتر از سهمی است که در کل مملکت به این بخش اختصاص یافته و ثانیاً سهم بانک کشاورزی که تنها بانک تخصصی در این رشته است در سطح استان اصفهان کمتر از کل کشور و بین ۶ تا ۷ درصد از کل

تسهیلات بوده است.

۴ - توزیع اعتبارات اعطایی به بخش کشاورزی استان به وسیله بانکهای مختلف

درصد

سال	بانک صادرات	بانک تجارت	بانک رفاه	بانک سپه	بانک کشاورزی	بانک ملت	بانک ملی	جمع
۱۳۶۳	۲/۷۶	۰/۱	۰/۰	۰/۰	۹۳/۲۷	۳/۹۷	۰/۰	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۴	۲۶/۶۳	۱/۱۱	۰/۰	۰/۰	۶۹/۳۱	۳/۸۰	۱/۱۴	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۵	۴۵/۵۵	۱/۴۷	۰/۰	۲/۲۱	۳۵/۹۲	۲/۶۲	۲/۲۳	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۶	۳۳/۵۴	۹/۴۹	۱/۰	۶/۷۴	۴۳/۳۰	۱/۹۳	۴/۹۱	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۷	۳۶/۰۶	۷/۶۵	۸/۹	۷/۲۴	۳۶/۸۶	۶/۵۰	۴/۷۹	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۸	۳۴/۶۰	۵/۹۷	۱/۷	۱۰/۷۷	۳۳/۳۹	۵/۵۹	۹/۵۲	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۹	۲۹/۹۴	۵/۰۰	۱/۴	۱۲/۵۶	۳۶/۲۶	۶/۹۳	۹/۱۷	۱۰۰/۰۰
۱۳۷۰	۲۹/۱۱	۳/۱۹	۱/۵	۷/۶۱	۴۶/۹۵	۷/۶۰	۵/۴۰	۱۰۰/۰۰
۱۳۷۱	۵۴/۷۳	۳/۱۸	۲/۱	۱۱/۵۷	۹/۴۷	۱۵/۹۹	۴/۵۸	۱۰۰/۰۰
۱۳۷۲	۲۹/۳۱	۱/۶۹	۳/۵	۶/۰۱	۵۳/۵۲	۷/۳۵	۱/۷۴	۱۰۰/۰۰

جدول شماره ۴ اعتبارات اعطایی به بخش کشاورزی از طرف بانکهای مختلف و سهم هر یک از بانکها از کل اعتبارات اعطایی به این بخش را نشان می‌دهد. بین بانکهای غیر تخصصی کمترین سهم متعلق به بانک رفاه و بیشترین آن مربوط به بانک استان (صادرات) می‌باشد. هرچند هر یک از این دو بانک نیز در مدت یاد شده هم چون سایر بانکها دچار نوسانات زیادی بوده‌اند بطوریکه در سال ۱۳۶۳ بانک صادرات تنها ۳ درصد و در سال ۱۳۷۱ متجاوز از ۵۰ درصد اعتبارات بخش کشاورزی را تامین نموده است. این مطلب و نوسانات سایر بانکها نشان دهنده آنست که بانکها بر اساس یک خط مشی تعیین شده و حساب شده در زمینه اعطای اعتبارات عمل نمی‌کرده‌اند.

ب - صنعت و معدن

با ملاحظه ارقام جدول ۱ در سال ۱۳۶۳ ملاحظه می‌شود که در حدود ۱۳ درصد اعتبارات به این بخش اعطا شده و این نسبت مستمراً تا سال ۱۳۷۲ افزایش نشان می‌دهد. بطوریکه در این مدت تسهیلات واگذاری به این بخش بیش از سه برابر شده بطوریکه در سال ۱۳۷۲ بیش از ۴۵٪ کل تسهیلات سیستم بانکی در استان اصفهان را به خود جذب نموده است.

۵ - توزیع اعتبارات اعطایی به بخش صنعت و معدن استان به وسیله بانکهای مختلف
درصد

سال	بانک صادرات	بانک تجارت	بانک رفاه	بانک سپه	بانک ملت	بانک ملی	جمع
۱۳۶۳	۵/۵۵	۶۹/	۱۰۰/	۱۵/۱۷	۲۸/۶۹	۴۹/۹۰	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۴	۴۰/۱۷	۵۸/	۱۰۰/	۳۸/۲۵	۲۰/۸۳	۱۷/	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۵	۴۱/۴۲	۹/۵۴	۱۰۰/	۱۳/۳۰	۱۷/۴۹	۱۸/۲۵	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۶	۴۴/۴۱	۱۰/۱۰	۲۷/	۵/۹۰	۱۲/۲۳	۲۷/۰۹	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۷	۳۲/۸۴	۱۱/۶۶	۲۱/	۱۱/۰۳	۱۲/۵۸	۳۱/۶۷	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۸	۳۴/۲۳	۹/۶۴	۶۱/	۱۱/۹۶	۸/۷۵	۳۴/۸۱	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۹	۲۲/۶۱	۷/۵۷	۳۴/	۹/۲۸	۱۰/۷۷	۴۹/۴۳	۱۰۰/۰۰
۱۳۷۰	۲۸/۶۴	۳/۶۴	۵۰/	۱۰/۶۳	۷/۹۰	۴۸/۶۹	۱۰۰/۰۰
۱۳۷۱	۲۰/۸۰	۴/۷۹	۵۵/	۱۴/۸۹	۸/۴۶	۵۰/۵۱	۱۰۰/۰۰
۱۳۷۲	۲۰/۸۷	۴/۷۴	۱/۰۳	۱۴/۷۸	۸/۸۹	۴۹/۷۰	۱۰۰/۰۰

بر اساس جدول شماره ۵ که توزیع اعتبارات اعطایی به بخش صنعت و معدن به وسیله بانکهای مختلف را نشان می‌دهد، بانک ملی و استان (صادرات) بخش قابل ملاحظه‌ای از این اعتبارات را تامین نموده‌اند. ولی دقت در ارقام جدول ناهماهنگی و ناموزونی تسهیلات واگذار شده را از یک بانک به بانک دیگر و از یک سال به سال دیگر نشان می‌دهد. لازم به یادآوری است که تسهیلات اعطایی بانک صنعت و معدن نیز به این بخش قابل ملاحظه است مثلاً در سال ۱۳۷۲ جمع تسهیلات اعطایی این بخش در سطح مملکت بالغ بر ۱۰۱۷۹/۵ میلیارد ریال بوده که از این مبلغ ۱۱۱۶ میلیارد ریال آن مربوط به بانک صنعت و معدن بوده که رقمی حدود ۱۱ درصد کل اعتبارات این بخش را تشکیل می‌دهد ولی نظر به اینکه آمار تفکیکی تسهیلات اعطایی این بانک به صنایع و معادن استان اصفهان به دست نیامد و در آمارنامه‌های استان اصفهان نیز منعکس نشده تسهیلات اعطایی این بانک در آمارهای فوق منظور نشده است.

ج - بخش ساختمان و مسکن

در بخش ساختمان و مسکن استان نیز میزان تسهیلات اعطایی نوسانات زیادی را نشان می‌دهد بطوریکه تسهیلات اختصاص یافته به این بخش از ۶ درصد کل تسهیلات در سال ۶۳ به متجاوز از ۳۰٪ در سال ۶۶ رسیده است و بعد از آن مجدداً سیر نزولی اعطاء تسهیلات به این بخش آغاز

می‌گردد. بطوریکه در سال ۱۳۷۲ کل تسهیلات این بخش کمتر از ۲۰٪ کل تسهیلات بانکی بوده است.

۶- توزیع اعتبارات اعطایی به بخش ساختمان و مسکن استان به وسیله بانکهای مختلف درصد

سال	بانک صادرات	بانک تجارت	بانک رفاه	بانک سپه	بانک مسکن	بانک ملت	بانک ملی	جمع
۱۳۶۳	۱۵/۷۱	/۰۰	۹/۸۲	/۰۰	۱۷/۵۲	۵۶/۹۶	/۰۰	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۴	۲۹/۰۵	/۰۱	۱۴/۳۳	۲/۶۶	۲۵/۸۹	۲۳/۱۸	۴/۸۷	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۵	۳۶/۱۱	/۹۹	۱۳/۱۴	۹/۳۶	۱۰/۶۰	۱۵/۶۳	۱۴/۱۸	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۶	۲۹/۲۵	۱/۹۵	۱۶/۵۱	۸/۲۴	۵/۱۴	۷/۷۴	۳۱/۱۸	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۷	۲۹/۴۷	۱/۹۳	۱۰/۵۱	۹/۰۳	۶/۵۲	۷/۸۹	۳۴/۶۴	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۸	۲۸/۷۸	۱/۹۵	۱۵/۸۳	۹/۴۱	۷/۹۲	۶/۶۷	۲۹/۴۵	۱۰۰/۰۰
۱۳۶۹	۲۷/۶۲	۱/۷۳	۱۲/۷۲	۳/۰۱	۱۱/۹۸	۴/۳۱	۲۳/۱۶	۱۰۰/۰۰
۱۳۷۰	۵۰/۶۶	/۹۰	۲/۹۲	۵/۵۸	۱۱/۴۶	۴/۳۱	۲۴/۱۶	۱۰۰/۰۰
۱۳۷۱	۲۸/۲۹	۱/۶۸	۶/۶۱	۷/۱۴	۹/۱۶	۸/۱۰	۳۹/۰۱	۱۰۰/۰۰
۱۳۷۲	۳۲/۰۸	۱/۲۳	۳/۰۵	۸/۲۶	۱۶/۲۴	۷/۰۰	۳۲/۱۵	۱۰۰/۰۰

توزیع اعتبارات به وسیله بانکهای مختلف مستقر در استان نشان می‌دهد که بانک مسکن علی‌رغم تخصصی بودنش درصد قابل ملاحظه‌ای از اعتبارات این بخش را تامین نمی‌کند. بطوریکه این نسبت در سالهای مختلف بر اساس جدول شماره ۶ بین ۵ تا ۲۵ درصد در سالهای مختلف در نوسان بوده است.

بر اساس آمارهای کل کشور در طول برنامه اول (که آمار مقایسه‌ای آن موجود است و در جدول ۲ و ۳ نشان داده شده است) سهم بانک مسکن که تنها بانک تخصصی این بخش است از کل تسهیلات اعطایی بین ۸ تا ۱۱ درصد نوسان داشته در حالی که سهم بانک مسکن استان اصفهان از کل اعتبارات اعطایی در این استان در حدود ۲ تا ۳ درصد بوده است.

بیشترین تسهیلات اعطایی به بخش ساختمان و مسکن از طرف بانکهای غیر تخصصی و تجاری صورت گرفته است. بطور متوسط در طی این دوره کمتر از ۱۲٪ تسهیلات سیستم بانکی بخش ساختمان از طرف بانک مسکن و ۸۸٪ آن به وسیله بانکهای تجاری و غیر تخصصی صورت گرفته است.

اگر آمار تسهیلات اعطایی بانکهای استان به این بخش به صورت انفرادی مورد مطالعه قرار گیرد (جدول شماره ۶). مجدداً نوسانات قابل ملاحظه‌ای در طی سالهای مختلف در هر یک از این بانک‌ها و در مجموعه بانکها به چشم خورد که همه حاکی از عدم وجود برنامه مشخص و یا عدم توجه به آن در توزیع اعتبارات آن بخش می‌باشد. با توجه به مراتب فوق و اطلاعات آماری مذکور ملاحظه می‌شود که توزیع اعتبارات با توجه به بافت منطقه موزون نیست و در چنین حالتی بانکها نمی‌توانند نقش اساسی خود را در توسعه منطقه ایفا نمایند. از این نظر سه پیشنهاد مشخص در زمینه سه بانک ارائه می‌گردد که در صورت لزوم طرح تفصیلی هر یک از پیشنهادات مراحل بعدی این تحقیق خواهد بود.

الف - در ارتباط با بانک کشاورزی

نظر به اینکه کشاورزی یک فعالیت تخصصی است اعتبارات و تسهیلات اعطایی به این بخش به دو نوع نظارت و کنترل نیاز دارد. اولاً نظارت از نظر انطباق قراردادها با عقود پیش‌بینی شده در قانون عملیات بانکی بدون ربا و ثانیاً نظارت از نظر انطباق فعالیت مورد بحث با کشاورزی و بخش‌های تابعه آن و اینکه وجوه دریافت شده تحت عنوان اعتبارات کشاورزی (که معمولاً با سوسید بیشتر در اختیار این بخش قرار می‌گیرد)^۱ در محل و مورد خود در این بخش به مصرف برسد. در حال حاضر اشکال نظارت بر فعالیت‌های کشاورزی به خاطر دوری راه و بطور کلی مجزا بودن محل بانک از محل فعالیت باعث می‌شود که بانک کشاورزی بطور کامل بتواند در معرض فعالیت‌هایی که به کمک تسهیلات بانک صورت می‌گیرد قرار داشته باشد و به طریق اولی نمی‌تواند کنترل کاملی هم روی آن داشته باشد. این مسئله یک مشکل بااهمیت دیگری نیز به وجود می‌آورد و آن دردسر و ناراحتی‌هایی است که دوری بانک از محل فعالیت برای کشاورزان به هنگام دریافت تسهیلات و پرداخت اقساط ایجاد می‌کند. به علاوه شکل فعلی بانک کشاورزی و دور بودن محل استقرار از محل فعالیت‌های کشاورزی باعث

۱- طبق بررسیهای انجام شده توسط آقایان دکتر سید کاظم صدر، دکتر عباس عرب‌مازاد و حسین صمصامی و محاسبه هزینه‌هایی که برای انجام قراردادهای مختلف بانک کشاورزی در سال ۱۳۶۹ در یکی از شعب این بانک در استان اصفهان به عمل آمده و پس از انجام محاسبات و تعدیلات لازم هزینه هر قرارداد برای بانک کشاورزی به شرح زیر برآورد شده است.

سلف	۱۰/۷ درصد
فروش اقساطی مواد اولیه	۱۲/۱ درصد
فروش ماشین‌آلات	۱۲/۵ درصد
مشارکت مدنی	۱۳/۶ درصد
جعاله	۱۴/۴ درصد

و این در حالیست که سود دریافتی بانک بین ۶ تا ۸ درصد بوده است.

شده که این بانک نتواند منابع مالی مستقل داشته باشد و سپرده‌های این بانک نسبت به سایر بانکها ناچیز می‌باشد به طوری که در سال ۱۳۷۲ از مجموع سپرده‌های توزیعی بانکهای استان اصفهان سهم بانک کشاورزی کمتر از یک درصد بوده است. به همین دلیل اتکاء اصلی این بانک به اعتباراتی است که دولت در اختیار آن قرار می‌دهد. البته نفس کمک دولت به این بانک قابل ایراد نیست. چه کمک‌های دولت به بانک کشاورزی امکان اعطای وام‌های قابل توجهی را به کشاورزان میسر می‌سازد ولی اگر بانک کشاورزی بتواند به صورت یک بانک گسترده در تمام مراکز، بخش‌ها و حتی روستاها حضور داشته باشد آنگاه می‌تواند سیاست جذب سپرده‌ها را نیز در پیش بگیرد و از این راه به منابع مالی مداوم و عظیمی دسترسی پیدا کند که صرفنظر از نیاز کمتر به کمک‌های دولت خواهد توانست از منابعی استفاده نماید که معمولاً به شکل پس‌اندازهای غیرمولد درمی‌آید و یا اساس منابع مالی سایر بانک‌ها را تشکیل می‌دهد. منظور از توسعه شبکه بانک کشاورزی ایجاد بانکهای پرخرج در مناطق روستائی نبوده بلکه ایجاد دفاتر و نمایندگی‌ها با یک یا دو کارمند می‌باشد. این راه حل نتایج مشخصی به شرح زیر خواهد داشت:

- امکان کنترل کامل وام‌های پرداختی ایجاد می‌شود، چرا که بانک با نیازها و نوع فعالیت روستائیان آشنائی کامل پیدا کرده و می‌تواند به اعطای وام‌های موثر و لازم بپردازد. در این حال مصرف وام در غیر مورد تعیین شده بسیار دشوار می‌گردد.

- کشاورزان با عملیات متنوع بانکی آشنا شده به مرور با باز کردن حساب و نگهداری وجوه و پس‌انداز در بانک عادت می‌کنند بدینوسیله پس از چند سال بانک منابع مالی جدیدی به دست می‌آورد و از اتکاء آن به کمک‌های دولت کاسته خواهد شد.

- رابطه کشاورزان با سلف‌خرها و رباخواران قطع خواهد گردید چه بانک با پرداخت وام‌های ضروری از پیش فروش محصولات و یا مراجعه کشاورزان به بازار خصوصی پول جلوگیری خواهد کرد.

- کشاورزان با نگهداری درآمد خود در بانک کشاورزی (درآمدی که از فروش محصولات بدست می‌آورند) و ایجاد یک رابطه پولی مؤثر با بانک، تحت پوشش حمایتی بانک قرار خواهند گرفت. وجوه این حمایت را می‌توان در کمک مالی بانک به هنگام خرید بذر، تهیه کود، خرید ابزار کار و ماشین‌آلات و غیره بازشمرد.

- به این ترتیب تا میزان قابل ملاحظه‌ای می‌توان از بوروکراسی حاکم و تشریفات اداری زائد و انتظار برای انجام تشریفات عموماً غیرضروری جلوگیری کرد.

- زمینه برای معاملات خصوصی پول از بین خواهد رفت زیرا یکی از علل وجودی ربا تقاضای پول توسط مردم است که از طریق سیستم بانکی به سادگی برآورده نمی‌گردد. پیشنهاد فوق با افزایش منابع مالی بانک با از بین بردن فاصله بین متقاضی و بانک و با شناخت متقابلی که بین بانک و

کشاورزان به وجود می‌آید منجر به برآوردن قسمت اعظم تقاضای پول کشاورزان گشته و بدین نحو علل و اسباب ایجاد معاملات ربوی تا حد زیادی منتفی می‌گردد.

ب - در ارتباط با بانک مسکن

در ارتباط با بخش ساختمان و مسکن بطوریکه ملاحظه گردید یکی از مشکلات این بخش متفرق بودن وام‌ها و اعتبارات بانکها در این بخش بود که عملاً محاسسه ظرفیت جذب از نظر دیگر امکانات مورد نیاز این بخش را ناممکن می‌ساخت و به علاوه مانع اتخاذ یک سیاست بهم پیوسته در این بخش می‌گردید. برای رفع این مساله پیشنهادات زیر عنوان می‌شود:

کلیه بانکها وام‌های خود را در این بخش زیر نظر بانک مسکن اعطا کنند. به عبارت دیگر بانک مسکن نقش دفتر مرکزی برنامه‌ریزی استان را در این بخش داشته باشد. در این صورت میزان کل وامها و اعتبارات این بخش توسط بانک مسکن متناسب با ظرفیت جذب تعیین شده و بین بانکها متناسب با منابع مالی سرشکن می‌گردد. در این حالت هر بانک جزئی از سیاست کلی منطقه‌ای را در مورد وام‌های مسکن اجرا خواهد کرد و هیچ بانکی بر اساس منابع مالی خود و مستقلاً تصمیم نخواهد گرفت. فقط در این صورت است که کنترل کامل و بدون گفتگوئی نسبت به کل وام‌های پرداختی در این رشته امکان پذیر خواهد شد. برای انجام بهتر این امر حتی می‌توان منابع مالی تخصیص یافته به این بخش توسط سایر بانکها را، بعنوان وام به بانک مسکن منتقل نمود.

پیشنهاد دیگر اینکه بانک مسکن سیاست خانه‌سازی خود را وسعت بیشتری بخشیده و در این راه از منابع مالی خود و منابع مالی سایر بانکها کمک بگیرد. به عبارت دیگر بانک مسکن باید در این بخش به سرمایه‌گذاری مستقیم مبادرت ورزد. البته تاکنون بانک مسکن این کار را به نحو محدودی انجام می‌داده است ولی کافی نبوده و باید به صورت یک روش همیشگی درآمده و اساس سیاست مسکن بانک را تشکیل دهد. در این راه باید امکان استفاده بانک مسکن از قسمتی از وجوهی که سایر بانکها بعنوان وام مسکن می‌پردازند فراهم گردد. به عبارت دیگر سایر بانکها در منطقه، قسمتی از منابع مالی خود را (که در نظر دارند به مصرف وام مسکن برسانند) بعنوان وام در اختیار بانک مسکن قرار می‌دهند. بانک مسکن قسمتی از منابع مالی خود و این وجوه را مستقیماً سرمایه‌گذاری کرده و پس از فروش واحدهای ساخته شده وام اخذ شده را مسترد خواهد داشت. این ترتیب مزایایی به شرح زیر خواهد داشت:

زمینهای دولتی و یا سایر زمینهای واگذاری بجای افراد در اختیار بانک مسکن قرار خواهد گرفت و بنابراین مساله خرید و فروش و بورس بازی روی این زمینها پس از واگذاری از طرف دولت به مردم منتفی خواهد شد.

بانک مسکن می‌تواند در این بخش برنامه‌ریزی به معنای دقیق کلمه انجام دهد و به این ترتیب از منابع موجود حداکثر استفاده به عمل خواهد آمد.

فعالیت مقاطعه کاران و بساز و بفروشها که خانه‌هایی غیراستاندارد و نامطمئن به قیمت گران در اختیار مردم قرار می‌دهند عملاً و بدون اعمال زور و خشونت محدود خواهد شد. بانک می‌تواند اصول و قواعد شهرسازی را در مجتمع‌های مسکونی خود رعایت کرده و از رشد غیراصولی و بی‌قواره شهرها جلوگیری کند.

بانک مسکن قسمتی از وامها و اعتبارات خود را به سازمانهای دولتی جهت احداث منازل کارمندی و کارگری اختصاص خواهد داد. بدین ترتیب که دولت سازمانهای دولتی (از قبیل آموزش و پرورش، دانشگاهها، صنایع مختلف و حتی صنایع موجود در بخش خصوصی) را به ساختن منازل مسکونی جهت کارمندان و کارگران خود تشویق نموده و از طریق اعطای وامهای ساختمانی آنها را در این امر یاری خواهد کرد.

بانک مسکن می‌تواند یک واحد اطلاعاتی در چارچوب تشکیلات سازمانی خود ایجاد نماید که همیشه میزان تغییرات منابع و مصارف را در اختیار داشته و می‌تواند بانک را در ایجاد سیاست اعتباری خود یاری نماید. همچنین این واحد اطلاعات لازم را در اختیار متقاضیان مسکن قرار خواهد داد و بدینوسیله از مراجعه آنها به واسطه‌ها و دلایلی خصوصی جلوگیری خواهد کرد.

بهرحال این موضوع که فقط جزء یکی از اعتبارات این بخش توسط بانک مسکن پرداخت شده است، باید مورد توجه قرار گیرد. چه اگر بانکهای مختلف بدون اینکه مجری جزئی از یک سیاست واحد در این بخش باشند اقدام به پرداخت این قبیل وامها نمایند دیگر مسائل مختلف این بخش غیرقابل پیش‌بینی و برنامه‌ریزی آن غیرممکن خواهد بود. و در این حالت میزان وامها و اعتبارات با پشت سر گذاشتن قدرت جذب اعتباری رشته به صورت یکی از عوامل تورم و انحراف سرمایه‌ها درمی‌آیند. در حالیکه اگر تصمیمات جزئی بخشی از یک مجموعه پیش‌بینی شده از قبل باشند می‌توان حد متناسب اعتباری در چارچوب یک برنامه را تا حدود زیادی تعیین کرده و به موقع اجرا (اگرچه به وسیله بانکهای مختلف) نداشت.

ج - ضرورت تاسیس بانک توسعه منطقه‌ای

علیرغم تغییر نظر سیاست‌گذاران بانکی کشور در تجاری کردن بانک صادرات که مقرر بود نقش یک بانک توسعه منطقه‌ای را ایفا نماید، هنوز ضرورت تاسیس بانکهای توسعه منطقه‌ای و گسترش تدریجی آنها از میان نرفته است. و بانک صادرات می‌تواند به دنبال یک تغییر اساسی ساختاری منابع مالی چنین بانکی را فراهم آورد. نباید فراموش کرد که در کشورهای در حال توسعه کاربرد اصلی بانکها

در شبکه توزیع کشور است، در حالی که بانکهای توسعه منطقه‌ای می‌توانند مستقیماً در شبکه تولید وارد شوند و در رفع ضعف ساختاری این بخش موثر واقع شوند. مضافاً آنکه چنین بانکهایی با روح حاکم بر قانون عملیات بانکداری بدون ربا هماهنگی کامل دارد. در هر حال مزایای زیر در ایجاد چنین بانکی متصور است:

الف - جلب پس‌اندازهای مردم و هدایت آنها به سمت سرمایه‌گذاری‌های مولد در رشته‌های صنایع کوچک، متوسط، حرف و مشاغل و کشاورزی.

ب - کمک به سیاست عدم تمرکز و جلب حمایت و همکاری مردم استان در توسعه اقتصادی

ج - کمک به سرمایه‌گذاران محلی و توسعه اطلاعات در سرمایه‌گذاریهای مولد^۱

بنابراین اگر در عمل مشکلاتی وجود داشته و یا مجمع عمومی بانک ترکیب مناسبی نداشته می‌بایستی سعی در رفع مشکلات و اصلاح ساختارها گردد نه آنکه اصل سالبه به انتفاء موضوع گردد. وقتی که تکیه مسئولین بر سیاست عدم تمرکز و تمرکززدائی و هدف، ایجاد زمینه مناسب برای استفاده از منابع کشور و بارور کردن استعدادها و خلاقیت‌های منطقه‌ای است، ضرورت ایجاد بانک‌های منطقه‌ای در شرایطی که هر منطقه ویژگی خاص خود را دارد دو چندان می‌گردد. استانهای مختلف کشور از حیث استعدادها، نیازها و کمبودها با یکدیگر متفاوت می‌باشند و یک بانک منطقه‌ای می‌تواند این استعدادها و کمبودها را شناخته و سیاست اعتباری خود را بر آن اساس تنظیم نماید.

۱- در زمان ادغام بانکها نکات فوق مورد توجه شورای عالی بانکها بوده است.

در مقاله قبلی جناب آقای دکتر صادق بختیاری عضو محترم هیأت علمی دانشکده اقتصاد دانشگاه اصفهان تحت عنوان «اهداف توسعه اقتصادی در قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) و بررسی برخی از مشکلات نظری و اجرایی آن» که در مجموعه سخنرانیها و مقالات پنجمین سمینار بانکداری اسلامی (صفحات ۱۹۰ - ۱۷۹) درج گردید، بخش پایانی مقاله ایشان متأسفانه از قلم افتاده است که اینک با اعتذار از نویسنده مقاله به درج قسمت محذوف مبادرت می‌شود.

- همانطور که قبلاً نیز یادآوری گردید و از آنجا که رابطه بانک و مشتری در نظام بانکداری غیرربوی رابطه دائن و مدیون نیست و هدف عموماً یک هدف تولیدی است در عمل و اجرا مشکلات زیادی را به همراه دارد و از جمله نیاز به تخصص‌های فراوان در رابطه با پیشنهاد طرح‌های تولیدی، ارزیابی و اصلاح طرح‌های پیشنهادی فرم عقد یا عقود مناسب برای طرح

- در سیستم ربوی چگونگی مصرف اهمیتی ندارد مثلاً در سیستم گذشته مشتری صرفاً با داشتن جواز کسب و ارائه آن به بانک می‌توانست ۵۰ تا ۶۰ هزار تومان وام بگیرد و بهر نحو که خواست مصرف کند ولی در سیستم غیرربوی نحوه مصرف اعتبار در یافتی از اهمیت زیادی برخوردار است. (تسهیلات تخصیص داده شده قطعاً بایستی به صورت یکی از عقود مذکور در قانون درآید و بانک بر جریان مصرف آن نظارت داشته باشد و اگر قرار باشد که مسئله نظارت به صورت جدی تعقیب شود و مخصوصاً اگر سازگاری با اهداف کلان اقتصادی نیز مطرح باشد احتیاج به کادر تربیت شده قوی، متخصصین در رشته‌های متفاوت و تشکیلات گسترده‌ای دارد که تدارک آن به سهولت امکان‌پذیر نیست.

- از نظر اجرایی هر عقدی شامل حداقل چهار مرحله است، مرحله اول شامل اخذ اطلاعات اولیه از قبیل مذاکره بررسی و تشکیل پرونده مرحله دوم ارزیابی پرونده و تصویب آن، مرحله سوم شامل نظارت بر مصرف وجوه و مرحله چهارم وصول مطالبات بانک است.

دکتر کاظم صدر در بررسی ۱: هزینه عقود مختلف که در مورد بانک کشاورزی به عمل آورده است اینگونه نتیجه‌گیری می‌کند که «اعطای تسهیلات از طریق جعاله، مشارکت مدنی و فروش اقساطی ماشین‌آلات دارای حداکثر ۹۷ و ۹۰ و ۸۹ مرحله به ترتیب می‌باشد.» (۳۱)

نامبرده میانگین مدت زمانی را که برای تکمیل عقود مختلف در بانک کشاورزی مورد نیاز بوده است در جدول زیر خلاصه نموده است.

جدول ۷ - میانگین زمان عقود به دقیقه

۶۲۲	سلف
۶۹۶	فروش اقساطی مواد اولیه
۸۷۲	فروش اقساطی ماشین آلات
۱۳۰۵	مشارکت مدنی
۱۳۸۳	جعاله

مأخذ صدر (۷۱) ص ۷۳ جدول شماره ۳

به این ترتیب ملاحظه می‌شود که اجرای آئین‌نامه‌ها تا چه اندازه پیچیده و موجب صرف وقت برای نیروی انسانی بانکها می‌گردد.

- با توجه به توضیحات داده شده و از آنجا که اجرای این قانون با در نظر گرفتن محتوای فقهی آن از پیچیدگی نسبتاً زیادی برخوردار است لذا آموزش مستمر کارگزاران و مشتریان و عامه مردم از شرایط لازم و ضروری موفقیت این قانون محسوب می‌گردد و باید کارگزاران بانکی با آموزش‌های مناسب نکات کلیدی و اساسی هر عقد را دقیقاً متوجه باشند. به عنوان مثال در این قانون یک تفاوت ماهوی بین مفهوم «سود مورد انتظار» و «سود از قبل تعیین شده» وجود دارد. و عدم توجه برخی از دست‌اندرکاران نظام بانکی به این تفاوت موجب می‌شود که این دو مفهوم معادل یکدیگر در نظر گرفته شده به مشتریان نیز منتقل می‌گردد. بهر حال مجموعه این عوامل ذهنیت ربوی مورد اشاره در سخنرانی ریاست کل بانک را به وجود آورده است تا بر اساس این ذهنیت عامه مردم بر این باور باشند که تنها تفاوت نظام جدید نسبت به سابق حذف کلمه «بهره» است و لا غیر.

یادداشت‌ها

- (۱) ماده ۱ قانون ملی شدن بانکها مندرج در روزنامه رسمی شماره ۱۰۰۱۲ مورخ ۵۸/۴/۲۱.
- (۲) ماده ۱۷ لایحه قانون اداره امور بانکها مصوب ۱۳۵۸/۷/۳.
- (۳) توضیحاتی در مورد ادغام بانکها که توسط شورایی عالی بانکها اعلام گردیده به نقل از پیوست شماره ۳ کتاب عملیات بانکی داخلی ۲ (تخصیص منابع)، از انتشارات مرکز آموزش بانکداری، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۷) ص ۲۲۴ - ۲۲۵.
- (۴) همان مأخذ پیوست شماره ۴ ص ۲۲۷ - ۲۲۹.
- (۵) تبصره ۵۴ بودجه سال ۱۳۶۰ کل کشور.

(۶) آقای دکتر عادل ریاست کل بانک مرکزی در سمینار بانکداری اسلامی شهریور ۶۹ اظهار داشته‌اند که عامه مردم بر این باورند که تفاوت نظام جدید نسبت به سابق آن است که کلمه «بهره» حذف شده و به جای آن کلمه «سود» آمده است و جالب اینکه در تحقیقاتی که در جدول ۷ تا ۷ ماه گذشته، از طریق سر زدن به استانهای مختلف و صحبت‌های با علما انجام داده‌ایم احساس می‌شد که آنها هم موضوع را نمی‌دانند یعنی آنها هم می‌گویند کارهایی را که شما انجام داده‌اید دقیقاً همین جایگزینی کردن کلمه «سود» به جای «بهره» است و لاغیر به نقل از مجموعه مقالات ارائه شده بر سمینار یک روزه بانکداری اسلامی از انتشارات مرکز آموزش بانکداری مرکزی جمهوری اسلامی ایران، یازدهم شهریور ۱۳۶۹ ص ۸.

در همین سمینار یکی دیگر از سخنرانان در همین رابطه اظهار داشته‌اند که «متأسفانه در حال حاضر نه تنها در سطح عامه مردم، بلکه در سطح بعضی مسئولان و به اصطلاح کارگردانان بانکها نیز می‌بینیم که سئوالات، شبهات و سوء تفاهمهایی در زمینه مورد بحث مطرح است.» همان مأخذ ص ۵۹.

(۷) در بسیاری از روایات تأکید شده است که اساساً فلسفه حرمت ربا اینست که جلوی قرض الحسنه‌ها گرفته نشود» به نقل از شهید مطهری، ربا، بانک - بیمه ص ۱۵۵.

(۸) آیه ۲۷۵ سوره بقره خداوند بیع را حلال و ربا را حرام کرده است.

(۹) آیه ۲۷۹ سوره بقره پس اگر ترک ربا نکردید آگاه باشید که به جنگ خدا و رسول او برخاسته‌اید.

(۱۰) ترجمه تفسیرالمیزان جلد دوم ترجمه محمد تقی مصباح یزدی، انتشارات بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی ص ۵۹۸.

(۱۱) مطهری (مرتضی) ربا، بانک - بیمه انتشارات صدرا ۱۳۶۴ ص ۷۶ - ۷۷.

(۱۲) *Dornbusch, R., Fisher S. and Gordon R. Sparks Macroeconomics Third Canadian Edition, McGraw Hill P.335.*

(۱۳) *Cameron, Norman E (1991). Money, Financial Markets and Economic activity.*

(۱۴) *Vogt, R. and Edwin Dolan (1988), Macroeconomics Holt Rinehart, Toronto P.229*

(۱۵) *Samuelson P.A. (1967) Economics McGraw Hill Book Company P.268.*

(۱۶) *Mishkin, Frederic S. (1989). Money, Banking and financial Markets, Scott, Foresman and Company ch.2. PP.21 - 27.*

(۱۷) ارسطو، سیاست ترجمه شادروان دکتر حمید عنایت، انتشارات نیل، ۱۳۳۷ از صفحه ۲۳ به بعد.

(۱۸)، (۱۹) غزالی، ابو حامد محمد، کیمیای سعادت جلد دوم به کوشش حسین خدیو جم، انتشارات گروه انتشارات علمی و فرهنگی ص ۳۶۸.

(۲۰) همان مأخذ ص ۳۶۹.

(۲۱) ترجمه تفسیرالمیزان جلد دوم ص ۶۰۲.

(۲۲) مطهری، مرتضی (۱۳۶۴) ص ۹۰.

(۲۳) جعفری لنگرودی، محمد جعفر، ترمنولوژی حقوق، انتشارات کتابخانه ابن سینا، تهران ۱۳۴۶ ص ۵۹۵.

(۲۴) مطهری، مرتضی (۱۳۶۴) ص ۹۳.

(۲۵) بند ۳ ماده ۱ به این شرح است «ایجاد تسهیلات لازم جهت گسترش تعاون عمومی و قرض الحسنه از طریق جذب و جلب وجوه آزاد و اندوخته‌ها و پس اندازها و سپرده‌ها و بسیج و تجهیز آنها در جهت تأمین

- شرایط و امکانات کار و سرمایه‌گذاری به منظور اجرای بندهای ۲ و ۹ اصل ۴۳ قانون اساسی».
- (۲۶) Meshkin F. (1989) فصل سوم مخصوصاً صفحات ۴۹ و ۵۰.
- (۲۷) مجموعه سخنرانیها و مقالات ارائه شده به سومین سمینار بانکداری اسلامی دهم شهریور ۱۳۷۱، موسسه بانکداری ایران بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران ص ۲۸.
- (۲۸) حجة الاسلام دکتر موسوی اصفهانی نمونه‌هایی از مشکلات فقهی هر یک از عقود را در مقاله خود تحت عنوان «بررسی برخی از مسائل فقهی و مشکلات اجرایی آنها در قانون عملیات بانکداری بدون ربا» جمهوری اسلامی ایران» را نشان داده است سومین مجمع بررسیهای اقتصادی اسلامی ۱۵ - ۱۷ شهریور ۶۹ انتشارات بنیاد پژوهشهای اسلامی استان قدس رضوی.
- (۲۹) شهید مطهری ۱۰ طریقه مختلف فرار از ربا را در کتاب ربا، بانک - بیمه ذکر نموده است. مراجعه شود به صفحات ۲۰۸ تا ۲۱۰ کتاب مذکور.
- (۳۰) حجة الاسلام غلامرضا مصباحی (۱۳۷۱) «پاره‌ای از مشکلات بانکداری بدون ربا» مجموعه سخنرانیها و مقالات ارائه شده به سومین سمینار بانکداری اسلامی، موسسه بانکداری ایران بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران ۱۳۷۱.
- (۳۱) صدر، سید کاظم، (۱۳۷۱) افزایش کارایی عقود در عرضه وجوه و خدمات بانکی «مطالعه موردی بانک کشاورزی»، مجموعه سخنرانیها و مقالات ارائه شده به سومین سمینار بانکداری اسلامی دهم شهریور ۱۳۷۱ انتشارات موسسه بانکداری ایران، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران ص ۵۳ - ۷۹.